

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΙΣΤΟΡΙΚΩΣ

Ἡ Ἱερουσαλήμ ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας εἶναι γνωστὴ πρωταρχικῶς ὡς πόλις τῶν Ἰεβουσαιῶν. Ταύτην ἰσχυρὰν οὖσαν ἐκυρίευσεν ὁ Δαυὶδ διὰ τοῦ ὄγκου τοῦ ὕδατος¹ καὶ οὕτως ἐγένετο ἑβραϊκὴ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας. Ἀλλ' ἠσθάνθη βαθύτατα τὴν ἐπιρροὴν τῶν Διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐξεδήλωσε σφοδροτάτους ἐθνικοὺς παλμούς καὶ ὑπέκνηεν εἰς τὰς ρωμαϊκὰς λεγεῶνας ἐγγραφεῖσα εἰς τὸ Μητροῦον τῶν ρωμαϊκῶν ἀποικιῶν², ὡς τοιαύτη περιεβλήθη τὴν αἴγλην τοῦ μανδύου τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἀπέκτησε δόξαν, ἣτις ἔτι ἀντηγεῖ εἰς ὅλον τὸν κόσμον.

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ὡς αὐτοκράτωρ διείδεν ὅτι ἡ αὐτοκρατορία του ἀπέβαλλε τὸν ἐθνικὸν τρίβωνα καὶ ἐνεδύετο τὸν χριστιανικὸν χιτῶνα. Συνησθάνετο ὅτι ἦτο ἀντιπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ συνάμα παρετήρει τὰς ποικίλας μορφὰς τῶν στοιχείων τῆς αὐτοκρατορίας ἄνευ ἐνωτικοῦ κρῖκου καὶ διὰ τοῦτο ἐν σαφεστάτῃ ἀντιλήψει τῆς καταστάσεως εἰργάσθη διὰ τὴν δημιουργίαν δύο κέντρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς πολιτικοῦ καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ ὡς θρησκευτικοῦ. Ἡ σύγκλησις τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἦτο ἐν τῶν σπουδαίων διαβημάτων διὰ τὴν ἐνσαρκώσιν ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὴν ἰδέαν τῆς οἰκουμενικότητος εἰς τοὺς ὑπηκόους του. Καὶ ἐν συνεχείᾳ ταύτης στρέφεται πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ ὠθούμενος ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς εὐλαβείας καὶ τῆς πολιτικῆς σκοπιμότητος. Ἀφ' ἐνὸς μὲν ἰδρύει χριστιανικὰς ἐκκλησίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀνεγείρει ναοὺς τῶν εἰδώλων. Οἱ Χριστιανοὶ βαθμηδὸν ἀποκτῶσι νέα δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐθνικοὶ λατρεύουσιν ἐν πλήρει ἐλευθερίᾳ.

Ἡ Ἱερουσαλήμ, ἣτις καὶ ὑπὸ τοὺς Καίσαρας εἶχε δημιουργηθῆ κέντρον τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρουσιάζετο ἤδη διὰ τῶν Ἁγίων Τόπων ὡς ἡ πολῦτιμος παρακαταθήκη τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ ποικίλα στοιχεῖα αὐτῆς θὰ συνηγνῶντο ἐν μιᾷ πίστει καὶ οὕτω θ' ἀποτελεῖτο ὁ ἐνωτικὸς κρῖκος.

Ἐντεῦθεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐν τῇ εὐλαβείᾳ καὶ σοφίᾳ αὐτοῦ εἶπε: Γενηθῆτωσαν βασιλικαὶ ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Τάφου, τοῦ Γολγοθᾶ, τῆς εὐρέσεως τοῦ Σταυροῦ καὶ τοῦ Σπηλαίου τῆς Βηθλεέμ· καὶ ἐγένοντο. Αἱ θαυμάσαιαι

¹ Τ. Π. Θέμελε, Ἡ Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς, 1932, 64.

² Ὁ Ἀδριανὸς ἔκτισεν (135) τὴν Colonia Aelia Capitolina καὶ συνώκισεν αὐτὴν ἐξ ἐθνικῶν Δίων Κάσσιος, Ρωμ. Ἱστορ. 69, 12-14. Ἐύσεβ. Ἐκκλησι. Ἱστορ. IV 6. Πασχάλιον Χρονικὸν 92, 613.

καὶ μεγαλοπρεπεῖς αὐταὶ βασιλικαὶ δὲν ἦσαν κτίσματα ἰδιωτικὰ ἢ ἑταιρειῶν. Ἦσαν αἱ θρησκευτικαὶ ἀκροπόλεις τῆς Χριστιανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τούτου ἕνεκα συντελοῦνται ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ καὶ ὑπὸ ἀντιπροσώπων τοῦ κράτους. Ἦτο ὁ θρησκευτικὸς παλμὸς πάντων τῶν ὑπηκόων καὶ συνεπῶς καὶ αὐταὶ αἱ ἑορταὶ τῶν ἐγκαινίων ἀπέβησαν οἰκουμενικαί.

Ἡ πρωτοβουλία αὕτη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου παρέμεινε δι' ὅλους τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας διαθήκη σεβαστῆ. Ὑπὸ τοιαύτας ἐμπνεύσεις ἐγκρίνουσι τὴν θνάδειξιν τῆς Ἱερουσαλήμ εἰς πατριαρχεῖον διὰ νὰ ἔχωσιν ἐπ' αὐτῆς τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλέγχου καὶ παντὸς ἄλλου συναφοῦς καθήκοντος. Αἱ συνθήκαι ἀπῆλθον, ὅπως ἐν τῇ ἐξασκῆσει τῆς φρουρήσεως τῆς χριστιανικῆς πρωτευούσης οὐδεὶς ἐπεμβαίνει μεταξύ τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος.

Ἡ ἀλληλεγγύη αὕτη τῶν δύο τούτων παραγόντων συνεχίζεται καὶ ὅταν τὸ Ἰσλάμ ἐστερέωνε τὸν θρόνον αὐτοῦ ἐν Ἱερουσαλήμ. Οἱ αὐτοκράτορες ἑδαπάνων ἐκ τῶν κρατικῶν εἰσπράξεων διὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ ἐπεκύρουν τὴν ἐκλογὴν ἢ ἐξέλεγον τοὺς πατριάρχας.

Οἱ χαλίφαι ἐδέχοντο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο καὶ τὸ Πατριαρχεῖον εἶχε τὴν συνείδησιν, ὅτι ἦτο κεφάλαιον τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, διότι ἡ ὑπόστασις αὐτοῦ ὠφείλετο εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους, οἵτινες καὶ πάλιν ἀνεδείχθησαν ὑπὸ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅστε ἡ φρουρῆσις τῶν Ἁγίων Τόπων πρωτίστως ἦτο ὁ σκοπὸς τοῦ Πατριαρχείου καὶ κατόπιν ἤρχετο ἡ πηγεσία τῶν ποιμαντορικῶν καθηκόντων, ἅτινα χαρακτηρίζονται ὡς δευτερεῦον ἐπιεσόδιον τοῦ ἰδιαίτερου χαρακτῆρος ὡς φύλακος τῶν Ἁγίων Τόπων¹.

Ἐν τῇ ἐρευνῇ τῆς Βυζαντινῆς Ἱερουσαλήμ ἐν πρώτοις θὰ ἐξετάσωμεν ὡς διὰ βραχέων τὰς πληροφορίας τῆς ἱστορίας, εἶτα τὰ πορίσματα τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τελευταῖον ὅτι δύναται νὰ συνεισφέρει ἡ τέχνη. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος διέταξε νὰ ἰδρυθῇ ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Τάφου μεγαλοπρεπέστατος εὐκτῆριος οἶκος, ὅστις νὰ ὑπερακοντίζη κατὰ τὸ μέγεθος, τὸ κάλλος, τὸν διάκοσμον «*πάντα τὰ ἐφ' ἐκάστης πόλεως καλλιστευόντα κτίσματα*» καὶ νὰ ἐγερθῇ βασιλικὴ «*τῶν ἀπανταχοῦ βελτίων*». Περὶ τῆς βασιλικῆς ταύτης συνέγραψεν ὁ Εὐσέβιος ἴδιον σύγγραμμα, ὅπερ ἀπωλόσθη. «*Ὅλος ὁ τοῦ Σωτήρος νεῶς, οἷον τὸ σωτήριον ἄντρον, οἶαί τε αἱ βασιλέως φιλοκαλαίαι, ἀναθημάτων τε πλήθη ἐν χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου καὶ λίθοις τιμίοις πεποιημένων κατὰ δύναμιν ἐν οἰκείῳ τόπῳ συγγράμματι παραδόντες αὐτῷ βασιλεῖ προσεφωνήσωμεν*»². Ἡ βασιλικὴ αὕτη κατεστράφη τῷ 614 ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ ἀνεκαινίσθη ὑπὸ

¹ Τιμοθέου Π. Θέμελη, Τὸ Ὀρθόδοξον Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων ὑπὸ J. A. Douglas ἐν Ἐκκλησιαστικῷ Φάσκι 1927, 234. Ἡ Ἱερουσαλήμ 470.

² Βιβλ. IV, 46. Τότε «*τῆς πρώτης θεοφανείας ἄντρον*» ἐν Βηθλεὲμ ἐκοσμήθη ὑπὸ μεγαλοπρεποῦς βασιλικῆς κατὰ πρότυπον τῶν ἐν Ρώμῃ βασιλικῶν. Τῆς βασιλικῆς ταύτης διὰ πρώτην φορὰν ἀνεκαλύφθη τὸ θαυμάσιον μωσαϊκὸν εἰς βάθος 0,72 μ. τὸν Ἰούνιον τοῦ 1934.

τοῦ Μοδέστου. Καταστρέφεται καὶ αὖθις τῷ 1009 ὑπὸ τοῦ Χάκεμ καὶ ἀνοικοδομεῖται τῷ 1048 ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου. Διασκευάζεται ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων καὶ τελοῦνται τὰ ἔγκαίνια τῇ 15 Ἰουλίου 1149. Ἐπισκευάζεται ὑπὸ τῶν πατριαχῶν Γερμανοῦ καὶ Χρυσάνθου, πυρπολεῖται τῷ 1808 καὶ τῷ 1810 ἀνακαινίζεται, τῷ 1869 συμπληροῦται ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ μεγάλου τρούλλου. Ἡ Κωνσταντίνειος βασιλικὴ διετηρήθη σχεδὸν ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας. Κατὰ τὰ ἔγκαίνια αὐτῆς ἀντιπρόσωπος τοῦ βασιλέως ὑπῆρξεν ὁ Μαρριανός, ἐλλόγιμος καὶ ὁμολογητὴς τῆς πίστεως, ὅστις ἀφείρωσε τῷ ναῷ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἀναθήματα, «παντοδαπὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ λίθους τιμίους πεποικιλμένα καὶ χρήματα ἱκανὰ εἰς διάδοσιν τῶν πτωχῶν καὶ φιλοτιμίαν πάντων τῶν συνεργομένων εἰς τὴν εὐοχήν»¹.

Εἰς τὰ ἄστυα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Τάφου κατέφυγεν ὁ κόμης Θεόδοτος καὶ ἑπαρχος Κωνσταντινουπόλεως περιπεσὼν εἰς δυσμένειαν καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ μέχρι θανάτου διὰ ν' ἀποφυγῆ τοὺς δημίους ἀποσταλέντας, ὅπως φονεύσωσιν αὐτόν. Ἐνταῦθα κατέφυγε καὶ ὁ Φώτιος, ἑγγονος τοῦ Βελισσαρίου, διὰ νὰ σωθῆ ἐκ τῶν διωγμῶν τῆς μητρὸς του Ἀντωνίνης καὶ τῆς αὐτοκρατειρας Θεοδώρας².

Ἐν Ἱερουσαλὴμ ἔζησεν ὡς ἡγουμένη ἡ διαπρεπὴς Δαμιάνα ἀδελφὴ ἡ νύμφη τοῦ Μαυρικίου (582-602) καὶ μήτηρ τοῦ ἡγουμένου Ἀθηνογένους τοῦ μετὰ ταῦτα ἐπισκόπου Πέτρας. Αὕτη ὑπεδέχθη καὶ ἐξενάγησε τὴν ἀδελφὴν καὶ μίαν τῶν θυγατέρων τοῦ Μαυρικίου, αἵτινες φεύγουσαι τὴν καταδιώξιν τοῦ Φωκᾶ φονεύσαντος τὸν Μαυρίκιον ἐζήτησαν ἄστυον ἐν Ἱερουσαλὴμ³.

Ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν διέλαμπεν ἐν τοῖς μοναχικοῖς κατορθώμασιν ἡ Ἀναστασία ὁμόζυγος τοῦ πατρικίου Πομπητοῦ ἐκ τῆς βασιλικῆς Αὐλῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁴.

Ἡγουμένη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἔξω τῆς πόλεως ἦτο ἡ Αὐγουστα Θεέλα ἀδελφὴ τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Γ'.⁵

Ἡ Βάσσα ἦτο πατριαχὴ φίλη τῆς Εὐδοκίας, συνώδευσεν αὐτὴν εἰς Παλαιστίνην καὶ ἔκτισε μονὴν καὶ ἕτερον γυναικεῖον μοναστήριον⁶.

Ἡ ἑγγονὴ τῆς βασιλίσης Εὐδοκίας Εὐδοκία καὶ αὕτη ζήσασα ἐν τοῖς Ἁγίοις Τόποις «ὄσα αὐτῇ προσῆσαν πένησι καὶ τῇ ἀγίᾳ τοῦ Χριστοῦ ἀφείρωσεν Ἀναστάσει»⁷.

¹ Σ ω ζ ο μ. Ἐκκλησ. Ἱστορ. Βιβλ. ΙΙ, 26.

² Codex Justiniani Βιβλ. ΙΙ, τίτλ. 12.

³ Revue Biblique 1925, 576. Ἡ Δαμιάνα μετὰ τῆς ἀνεψιάς της προσεκύνησε τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων. Ἡ Ἱερουσαλὴμ 1250.

⁴ Νέα Σιών 1914, 384.

⁵ Vogüé, Le Temple 134. R. Biblique A' 564.

⁶ Ἡ Ἱερουσαλὴμ 1251.

⁷ Νικηφ. Καλλιόστου, Βιβλ. XV, ΙΒ'.

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὁ πρεσβύτερος Εὐσέβιος, κειμηλιάρχης τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ἔρχεται εἰς Ἱερουσαλήμ, μελετᾷ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν καὶ ὑποδεικνύει νέους πόρους¹.

Ὁ ἀρχιερεὺς Αἰθέριος ἐλθὼν εἰς Ἱερουσαλήμ διανέμει πολλὰ χρήματα εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ τὰ μοναστήρια².

Ὁ Ὑπάτιος, ἀνεπιθὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου, εὐχῆς ἔνεκεν ἦλθεν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ προσέφερεν «*ἀνὰ χρυσοῖον λίτρας ἑκατὸν τῇ Ἁγίᾳ Ἀναστάσει καὶ τῷ Ἁγίῳ Κρανίῳ καὶ τῷ Τιμίῳ Σταυρῷ καὶ δίδωσι τῷ Θεοδοσίῳ καὶ Σάββᾳ χρυσοῖον λίτρας εἰς τὸ διανεῖμαι τοῖς κατὰ χώραν μοναχοῖς*»³.

Ἀφιερώματα εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον ὑπῆρχον τοῦ Μαυρικίου ὁ ἀδελφὸς Σταυρὸς Θεοδοσίῳ Β' ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ, ὁ ἐκ μαργαριτῶν Σταυρὸς τῆς Θεοδόρας καὶ πολλὰ ἄλλα ἄλλων βασιλέων.

Ἡ Παλαιστίνη ἦτο τμημα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου ὁ κυβερνῶν τὴν Παλαιστίνην καλεῖται «*ἀρχὼν τῆς ἐπαρχίας*»⁴.

Ἐπὶ Π. Ἰουβενάλιου ἔχομεν τὸν Δωρόθεον ἑπαρχὸν ἢ διοικητὴν τῆς Παλαιστίνης καὶ ἐν τῇ πρεσβείᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα πρὸς τὸν Ἰουστινιανὸν παρακαλεῖται ἡ Αὐτοῦ γαληνότης, ἵνα διατάξῃ Σοῦμον τὸν ἐνδοξότατον καὶ οἰκοδομήσῃ ἀπὸ τοῦ δημοσίου λόγου κάστρον ἐν τῇ ἐρήμῳ⁵. Ἀλλαχοῦ ἔχομεν ἔφορον τῆς Παλαιστίνης: «*Ἀέτιος Ἐφορος Παλαιστίνης*»⁶.

Ἡ Παλαιστίνη ἦτο δουκᾶτον. «*Ὁ Βασιλεὺς ἀπέστειλεν Ὀλύμπιον τινα Καισαρέα, τὸ δουκᾶτον ἔχοντα τῆς Παλαιστίνης*»⁷.

Τοῦ Ὀλυμπίου ἐκποδῶν γεγονότος «*ἀποστέλλει Ἀναστάσιον τὸν Παμφίλου τὸ δουκᾶτον Παλαιστίνης ἔχοντα*»⁸.

Ὁ κυβερνῶν τὴν Παλαιστίνην ἐλέγετο Δουξ⁹.

Ἐπι δὲ καὶ αὐταὶ αἱ κομματικαὶ ἀποχρώσεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑφίσταντο καὶ ἐν Ἱερουσαλήμ, ὥς αἱ φατρίαι τῶν κυανῶν καὶ πρασίνων¹⁰. Πρὸς τὴν οὕτως συνδεδεμένην Ἱερουσαλήμ μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ αὐτοκράτορες ἐπεδείκνυον ἀμέριτον τὸ ἐνδιαφέρον. Ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος τῷ 381 ἐκδίδει νόμον καὶ ἀπαλλάσσει τοὺς φύλακας τῶν ἐκκλησιῶν τῶν Ἁγίων Τόπων φόρον τινῶν¹¹. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀναστάσιος ἐνέκρινε τὴν

¹ Ν. Σιών 1924, 389.

² Αὐτόθι 1906 παράρτημα 23.

³ Κυριλλου Σκυθοπολίτου, Βίος ἁγ. Σάββα 392. Ν. Σιών 1914, 391, 392.

⁴ Εὐσεβ. Βίος Κωνσταντίνου Βιβλ. III, κεφ. 32-33.

⁵ Βίος ἁγ. Σάββα, Ἐκδ. Κοτελλερίου III, οβ'.

⁶ Βυζαντινὰ Χρονικὰ XX, 1913, 188.

⁷ Ν. Σιών 1914, 389.

⁸ Αὐτόθι 390.

⁹ Ἡ Ἱερουσαλήμ 708.

¹⁰ Ἡ Ἱερουσαλήμ 710.

¹¹ Codex Theodos. L. XVI, tit. II, lex 26.

κατάργησιν τῆς «*περισσοπρακτίας*», ἥτις ἦτο φόρος ἐπιβληθεὶς εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους, ἐπειδὴ δὲν εἰσεπραττοῦτο φόροι παρὰ τῶν ἀπόρων. Ἡ ἔγκρισις τοῦ Ἀναστασίου προσέκρουσεν εἰς τὸν ἀδικώτατον ὑπουργόν του Μαρίνον. Μέρος τοῦ φόρου τούτου κατηγορήθη ἐπὶ Ἰουστίνου Α' (518-527), ἥρθη δὲ τελείως ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὅτε ὁ ἅγιος Σάβας μεταβὰς εἰς Κωνσταντινούπολιν ἠτήσατο «*συγχώρησιν δημοσίων*»¹.

Ἄλλ' ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἐπλεξε στέφανον δόξης τῶν Ἱεροσολύμων διὰ τῆς Εὐδοκίας καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ σύζυγος αὐτῆς Θεοδόσιος ὁ Μικρὸς ἀπέστειλε τῷ Ἰουβενάλιῳ πολλὰς δωρεὰς διὰ τοὺς πτωχοὺς «*καὶ σταυρὸν χρυσοῦν διάλιθον πρὸς τὸ παγῆναι ἐν τῷ ἁγίῳ Κρανίῳ*»². Αὕτη δὲ ἡ Εὐδοκία ἀφῆκε μνήμην ἀληστον διὰ τῶν βασιλικῶν γενναιοδωριῶν. Ἡ Εὐδοκία κατὰ τὸν Εὐάγριον ἐδείματο γηροκομεῖα καὶ πτωχεῖα καὶ μοναστήρια μὴ ἀριθμούμενα εὐκόλως³. Ἦγειρε τὸ Ἐπισκοπεῖον, ξενῶνα, τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἀνεκαίνισε τὰ τεῖχη τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ ἀφιέρωσε τὰς εἰσπράξεις χωρίων ὑπὲρ τοῦ Ἁγίου Τάφου⁴.

Τῷ 340 ὁ Μάξιμος ἰδρύει τὴν βασιλικὴν τῆς Σιών, ἥτις σώζεται ἐν τῷ χάρτῃ τῆς Μαθηβᾶς⁵. Τῷ 385 Θεοδόσιος ὁ Μέγας οἰκοδομεῖ πέραν τοῦ χειμάρρου τῶν Κέδρων ἐκκλησίαν ἐπὶ τοῦ τόπου, ὅπου προσσηχῆθη ὁ Κύριος ἡμῶν πρὸ τῆς συλλήψεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων⁶. Ὁ αὐτοκράτωρ Μαρκιανὸς (450-7) ἐγείρει τὴν ἐν Γεθσημανῇ ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου⁷. Ὁ Π. Ἰουβενάλιος (422-458) ἰδρύει ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου παρὰ τὸν χειμάρρον τῶν Κέδρων καὶ τῇ 15 Μαΐου 438 τελοῦνται τὰ ἐγκαίνια⁸. Ὁ Π. Ἡλίας τῷ 494 ἐγείρει μοναστήριον μετ' ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου, ἧς τὰ ἐγκαίνια ἐωρτάζοντο τῇ 11 Αὐγούστου (ἡ νῦν Μεγάλῃ Παναγίᾳ). Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς (527-565) κατεσκεύασε διὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος Θεοδώρου τὴν νέαν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου (532-43). Τὰ ἐγκαίνια ἐγένοντο τῇ 21 Νοεμβρίου 543⁹.

Οὐ μόνον διὰ τῶν κτισμάτων ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπηθανάτισε τὴν φήμην αὐτοῦ ἐν Παλαιστίνῃ, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν Νεαρῶν εὐηργέτησε τὴν Ἱερουσαλήμ¹⁰.

¹ Ν. Σιών 1924, 329.

² Migne 49, 408.

³ Migne 86, 2477. Κυρ. Σκυθοπολ. Βίος ἁγίου Εὐθυμίου 569. R. Biblique 1914, 458.

⁴ Ἡ Ἱερουσαλήμ 704.

⁵ Αὐτόθι 289.

⁶ Αὐτόθι 356.

⁷ Ἱεροσολυμητικὸν Καννάριον 102, 115. Oriens Christianus IV, 375. Barnabé, Gethsémani 118, 122.

⁸ Ἡ Ἱερουσαλήμ 1215.

⁹ Vailhé, La dedicace de Sainte-Marie la Neuve ἐν R. Augustinienne 1903, 136.

¹⁰ Ν. Σιών, 1924, 329, 389. Code de Justinien tit. XIX. Nov. XL.

Ἐπ' αὐτοῦ ἀπεκρυσταλλώθησαν καὶ νέοι ἀρχιτεκτονικοὶ ρυθμοί.

Α') Ἦτο παραλληλόγραμμος ἔχων ἑκατέρωθεν κλίτη κατὰ τὸν καλούμενον «*δρομικὸν ρυθμὸν*». Ὑπόδειγμα τούτου ἦτο ἀρχικῶς ἡ βασιλικὴ τῆς Βηθλεέμ, ἥτις ὕστερον μετεγράφη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς σταυροειδῆ¹.

Β') Σταυροειδῆς, οὗ τὸ ἀρχαιότατον ὑπόδειγμα εὐρίσκομεν ἐν τῇ ὑπογείῳ ἐκκλησίᾳ τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου ἐν Ἱερουσαλήμ μετὰ τριῶν κογχῶν ἡμικυκλοειδῶν.

Γ') Ὁ ἐκ παραλληλογράμμου ἀποτελούμενος καὶ εἰς τρεῖς χώρους διαιρούμενος ὑπὸ κίωνων ἢ πενσῶν ἀπολήγων εἰς μίαν ἢ τρεῖς κόγχας συνεφαπτομένης μετὰ τρούλλου ἡμισφαιρικοῦ ἐν τῷ κέντρῳ ὑποβασταζομένου ὑπὸ ἀψίδων τοξοειδῶν.

Τὸν ἕκτον αἰῶνα ἐκτίσθησαν ἢ ἀνεκαινίσθησαν, κατὰ Προκόπιον, ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ περὶ τὰ 20 μοναστήρια². Μόνη ἡ Ἱερουσαλήμ περὶ τὰ τέλη τοῦ 5' αἰῶνος περιελάμβανε 365 μονὰς καὶ ἐκκλησίας κατ' ἀνώνυμον ἐπισκέπτῃ τῶν Ἀγίων Τόπων. «*Μέσα εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ εἰς τὸν καιρὸν τῶν Ῥωμαίων ἦσαν μοναστήρια καὶ ἐκκλησίαι τεξε'*»³.

Ὅμοιως ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν ἐκτίσθησαν πολλαὶ μοναὶ, ἐκκλησίαι καὶ εὐκτήριοι. Ὁ Θεοδοσίος (530) ἀναφέρει ἐπὶ τοῦ ὄρους 24 ἐκκλησίας⁴.

Ὁ Ἡράκλειος συνδέεται μετὰ τῆς Ἱερουσαλήμ διὰ πολεμικῶν ἀνδραγαθιμάτων. Ἡ κατατρόπωσις τῶν Περσῶν καὶ ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ τιμίου Σταυροῦ εἰς Ἱερουσαλήμ καὶ Κωνσταντινούπολιν τάσσουν αὐτὸν μεταξὺ τῶν ἀληθῶς Σταυροφόρων βασιλέων⁵. Ὁ Ἡράκλειος ἀφῆκεν εὐγνωμοσύνης ἕνεκεν διὰ τὰς νίκας του ἐν Ἱερουσαλήμ ἀρχαίαν σημαίαν, ἥτις, ὡς θρυλεῖται, ἐστάλη ἔπειτα εἰς Κάρολον τὸν Μέγαν⁶.

Ἡ ὑπὸ τῶν Περσῶν ἄλωσις τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα αἵματηρὰ σφαγὴ ἔδωκεν ἀφορημὴν εἰς τὴν σύνταξιν καταλόγου ἀπαριθμούν-

¹ Ἡ βασιλικὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου διεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τῆς προσθήκης τοῦ νάρθηκος, τῶν δύο ἀψίδων β. καὶ νοτίου, τῆς πρὸς Ἀ. ἐπεκταθείσης, ἵν' οὕτω σχηματισθῇ τὸ σταυροειδὲς βυζαντινὸν σχέδιον καὶ διευκολυνθῇ ἡ μετὰ τοῦ ἁγίου Σηλαίου συγκοινωνία. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1934 ἐν τῇ βασιλικῇ ἀπέδειξαν ὅτι καὶ αἱ κολῶνα εἶναι μεταγενέστεραι τοῦ κωνσταντινείου κτίσματος.

² Migne 76, 521, Κλεόπα, Οἱ Ἰβήρες ὡς μονασταὶ ἐν Παλαιστίνῃ, Ν. Σ. Π'. 133.

³ Κλεόπα καὶ Φωκυλίδου, Ὀδοπορικὰ 126-135, 478.

⁴ Αὐτόθι 101. Νῦν σφύζονται πολλαὶ ἑλληνικαὶ ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ καὶ ἄλλαι. Ἦδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8' αἰῶνος ὑπῆρχον ἐν Ἱερουσαλήμ τόσα ἱερά καθιδρόματα, ὥστε ἡ Παῦλα ἔγραφε τῷ 386 πρὸς Μαρκέλλαν, ὅτι ἐνταῦθα εἶναι τόσον πολλοὶ τόποι προσευχῆς, ὥστε μία ἡμέρα δὲν ἄρκεῖ πρὸς ἐπίσκεψίν των. Ὁ Θεοδώρητος γράφει ὅτι οἱ εὐκτήριοι τόποι εἶναι μύριοι. Migne 81, 1253.

⁵ Ἡ Ἱερουσαλήμ 682, 717. Migne 111, 1039. Duckworth, The Church of the Holy Sepulchre 143. G. W. Cox, The Crusades 1.

⁶ A. Courét, La Palestine sous les Empereurs Grecs 272.

τος τοὺς φονευθέντας εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς πόλεως. Ἐκ τούτου μανθάνομεν νέας τοποθεσίας τῆς πόλεως. Τοιαῦτα εἶναι ἡ Αὐλὴ τοῦ Ἡγεμόνος, αἱ δεξαμεναί, αἱ πύλαι τῆς Ἀγίας Σιών, ἡ σχολὴ τῆς Νέας Ἐκκλησίας, τὸ θυσιαστήριον τῶν Σαμαρειτῶν, τὸ στενὸν τοῦ Ἀγίου Κυριακοῦ, τὸ στενὸν τοῦ Ἀγίου Ἰακώβου, ἡ ἀγορὰ τῶν σφαγέων, τὸ πατριαρχικὸν γηροκομεῖον, ἡ Χρυσόπολις, τὸ βασιλικὸν γηροκομεῖον, ἡ κλιμαξ τῆς Ἀναστάσεως, ἡ μικρὰ καὶ μεγάλη Ἀγορά¹.

Ἡ στενὴ σχέσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ ἐδημιούργησεν ἐν Βασιλευσῆ κέντρον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν Ἱεροσολύμων. Ὁ Ἅγιος Σάβας ἐν τῇ πρὸς τὸν Ἀναστάσιον πρεσβείᾳ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐφιλοξενήθη ἐν τῷ Προαστείῳ Ρουφίνου². Ἐν τῇ δευτέρᾳ πρεσβείᾳ πρὸς τὸν Ἰουστινιανὸν ἐφιλοξενήθη ἐν τοῖς ἀνακτόροις³.

Τῷ 529 ἢ 530 ἰδρύθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ μονὴ τῆς Χώρας⁴ ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου, συγγενοῦς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ συνεπληρώθη τῷ 554. Ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ κατέλυον πάντες οἱ ἐξ Ἱερουσαλήμ εἰς Κωνσταντινούπολιν μεταβαίνοντες ἱερεῖς καὶ μονάζοντες⁵.

Ἡ Ἀραβικὴ κατάκτησις μετέλλαξε τὴν πολιτικὴν κατάστασιν τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀλλ' αἱ σχέσεις ἕνεκα τῶν προσκυνημάτων διτηρήθησαν μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἐργάζονται νῦν διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ πρὸς τοὺς νέους κατακτητάς, ὅπως ἐξασκῶσι τὴν ἐπιρροὴν αὐτῶν ἐπὶ τῆς Ἱερουσαλήμ περιοριζόμενοι εἰς τὴν ἀνακαινίσιν καὶ ἐξωραΐσιν τῶν σπουδαιότερων προσκυνημάτων καὶ μοναστηρίων. Ἰδιάζουσιν δ' ἐπεδείκνυον πρόνοιαν περὶ συνεχείας τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων ἐν τῷ προσώπῳ τῶν πατριαρχῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία Ἱεροσολύμων ἐξ εὐγνωμοσύνης ἐτέλει τὰς μνήμας τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου, Θεοδοσίου, Ἰουστινιανοῦ, Ἐλένης, Εὐδοκίας, Θεοδώρας καὶ ἄλλων.

Ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Ραγκαβῆ (811) πολλοὶ ἐκ Παλαιστίνης διὰ τοὺς διωγμοὺς τῶν Ἀράβων ἔφυγον εἰς Βυζάντιον, οὓς ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης Νικηφόρος φιλοφρόνως ἐδέχθησαν καὶ ἐφιλοξένησαν⁶.

Ὁ πατριάρχης Θωμᾶς (813) γράφει πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα, ὅπως ἀποστῆ τῆς εἰκονομαχίας. Ὁ Θωμᾶς ἀνεκαίνισεν τὸν τροῦλλον τῆς Ἀναστάσεως καὶ ὁ G. Jeffery, ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ἐν Κύπρῳ, θεωρεῖ ὅτι ἦτο ὡς οἱ τροῦλλοι τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κύπρου⁷.

¹ Ἡ Ἱερουσαλήμ 1239.

² Ν. Σιών ΙΔ' 282.

³ Βίος ἁγ. Σάβα ἐκδ. Κοτελ. οβ'.

⁴ Τὸ μετὰ ταῦτα Καχριε-τζαμί.

⁵ Ν. Σιών 1913, 741.

⁶ Migne 108, 1001.

⁷ The journal of the Royal Institute of British Architects 1910 Aug. 27, 716.

Ὁ πατριάρχης Βασίλειος (820-838) ἐπιστέλλει τῷ αυτοκράτορι Θεοφίλῳ ὁμοίως περὶ τῆς εἰκονομαχίας καὶ τονίζει τοὺς δεσμοὺς πρὸς τὸ Βυζάντιον: «*Ἄλλ' ὡσπερ ἀπορφανισθένες ἐκ πατρικῆς ἡμῶν κληρονομίας καὶ ὑπόσπονδοι γεγονότες πολεμίους βαρβάροις*»¹.

Ὁ πατριάρχης Θεοδόσιος τῷ 869 ἀλληλογραφῶν πρὸς τὸν πατριάρχην Ἰγνάτιον καὶ τὸν αυτοκράτορα Βασίλειον διεκτραγωδεῖ τὴν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξαιτεῖται ἔλεος. Ἐξήτει δὲ ὁ Ἀμηρᾶς, ὅπως ὁ Ἱεροσολύμων γράψῃ τῷ Κωνσταντινουπόλεως καὶ μεσιτεύσῃ παρὰ τῷ αυτοκράτορι διὰ τὴν ἀπελευθερώσῃ Σαρακηνούς αἰχμαλώτους².

Συχνάκις οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων δι' ἱκετηρίων ἐπιστολῶν ἐξήτουντο τὸ ἔλεος τῶν βασιλέων Κωνσταντινουπόλεως³. Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος τῷ 947 ἔπεμψε μεγάλην χρηματικὴν βοήθειαν τῷ πατριάρχει Νικολάῳ⁴. Ὁ Ἱεροσολύμων Ἰωάννης κατηγορηθεὶς ὅτι συνεννοεῖται μετὰ τῶν Βυζαντινῶν ἐκάη⁵.

Ὁ πατριάρχης Ὁρέστης (984) ἐστάλη ὑπὸ τοῦ Χαλίφου τῆς Αἰγύπτου ὡς πρέσβυς εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ συνάψῃ εἰρήνην μετὰ τοῦ αυτοκράτορος Βασιλείου⁶.

Τῷ 1009 διαταγῇ τοῦ Χάκεμ καταστρέφεται ὁ ναὸς τῆς Ἀναστάσεως καὶ τότε κατὰ σειρὰν τρεῖς αυτοκράτορες τῆς Κωνσταντινουπόλεως διαπραγματεύονται τὰ τῆς ἀνοικοδομήσεως. Ρωμανὸς Γ' ὁ Ἀργυρὸς μέχρι τοῦ 1034 καὶ Μιχαὴλ Α' ὁ Παφλαγῶν τῷ 1037. Ἡ ἀνοικοδόμησις συνεπληρώθη τῷ 1048 ἐκ τοῦ αυτοκρατορικοῦ φόρου ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου διὰ τοῦ εὐγενοῦς Ἰωάννου Καριανίτου ἐκ Βυζαντίου⁷.

Ἀνεξαρτήτως τῆς ἱστορικῆς ταύτης χειρονομίας τῆς Βυζαντινῆς Αἰδέως, ὅταν ὁ χαλίφης τῆς Αἰγύπτου Μουστάνσηρ διέταξε νὰ ἐπισκευάσῃσι τὰ τεῖχη τῆς Ἱερουσαλήμ, καὶ ἔδει νὰ μετάσχῃσι τῆς ἐργασίας οἱ Χριστιανοί, οὗτοι ὡς πενέστατοι ἐξήτησαν βοήθειαν παρὰ τοῦ αυτοκράτορος Κωνσταντίνου, ὅστις παρεχώρησεν αὐτοῖς τὰς ἐκ τῆς νήσου Κύπρου προσόδους διὰ τὴν ἐπισκευὴν τῶν τειχῶν. Ἐναντι τῆς χορηγίας ταύτης ὁ αυτοκράτωρ ἤξιωσε

¹ Δοσιθέου, Δωδεκάβιβλος 695.

² Mansi, Sacrorum Conciliorum. . . Τομ. 16, 314. Ἡ Ἱερουσαλήμ 752.

³ Μήλια, Συνοδικὴ Συλλογὴ Β'. 995.

⁴ Ἱεροθέου, Προσκυνητῆριον τοῦ Θαβωρίου, Μόσχα 1837, 51. Ἡ Ἱερουσαλήμ 755.

⁵ Ἀνάλεκτα Γ'. 13. Migne Kedr. 122, 108.

⁶ Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μεταφρ. Σωτηριάδου 392.

⁷ Ἡ Ἱερουσαλήμ, 769. Κατὰ τὸν Μακρῆξ ὁ Κωνσταντῖνος Η' συνῆψε συνθήκην περὶ τὸ 1027 μετὰ τοῦ Ἀλ-Ζάχηρ, ὅπως οὗτος ἰδρύσῃ τζαμί ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ εἰς ἀντάλλαγμα ἀνοικοδομήσῃ τὸν ναόν. Βιβλιοθ. Μαρασλή, Ζωὴ καὶ Θεοδώρα 36, 45. Lane-Poole, Egypt in the Middle Ages 136.

παρὰ τοῦ χαλίφου, ὅπως αἱ περιοχαὶ τῶν ἐπισκευασθέντων τειχῶν κατοικηθῶσι μόνον ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Οὕτως ἐγένετο ¹.

Κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, ὡς ἱστορεῖ ὁ Brehier, ὁ Βασίλειος Β', ὁ Κωνσταντῖνος Η', ὁ Μιχαὴλ Δ' καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Θ' ἐξήσκουν ἐπὶ τῆς Ἱερουσαλήμ εἶδος προτεκτοράτου. Χάρις εἰς τὴν ὑποστήριξιν ταύτην καὶ εἰς τὰς δαπάνας τούτων ἀνεκαινίσθη ἀπὸ τοῦ 1027 μέχρι τοῦ 1048 ὁ ναὸς τῆς Ἀναστάσεως. Ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων προσοδεύουσι τὰ λατινικὰ καθιδρύματα ἐν Ἱερουσαλήμ καὶ ἐξασφαλίζεται ἡ θέσις τῶν προσκυνητῶν ². Ὁ πατριάρχης Εὐθύμιος μεταβαίνει εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ καὶ κατὰ παράκλησιν αὐτοῦ ἀποστέλλεται εἰς Θεσσαλονίκην καὶ Φιλιππούπολιν δι' εἰδικὰς ἀποστολάς ³.

Καὶ κατὰ τὴν σταυροφορικὴν περίοδον 1099-1187 ἡ βυζαντινὴ πρόνοια καὶ πάλιν ἐξωγοῦναι τὴν Ἱερουσαλήμ. Τότε ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143-1180) μεγάλης ἐκτάσεως ἐξωραϊσμοὶ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Βηθλεέμ, ὅπου μεγάλα τμήματα μωσαϊκῶν ἔτι διασώζονται ⁴. Ὁ Γουλιέλμος Τύρου τὸν Μανουὴλ Κομνηνὸν χαρακτηρίζει «ἐξοχον, εὐεργεικώτατον πάντων τῶν ἡγεμόνων τῆς γῆς. Ἡ μνήμη αὐτοῦ θά ἐδλογῆται πάντοτε· αἱ ἐλεημοσύναι αὐτοῦ, αἱ εὐεργεσίαι, αἱ γενναιοδωρίαι θά ἐξαγγέλλονται ὑφ' ἀπάσης τῆς Ἐκκλησίας τῶν ἀγίων» ⁵.

Καὶ ναὶ μὲν οἱ Σταυροφόροι περιέλαβον ὑπὸ μίαν στέγην πάντα τὰ προσκυνήματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ αἱ ἐπισκευαὶ ἔληξαν 15 Ἰουλίου 1149, ὅτε ἐτελέσθησαν τὰ ἐγκαίνια καὶ διὰ τὴν 50^{ῃν} ἐπετηρίδα τῆς καταλήψεως ⁶, ἀλλ', ὡς ὁ Vogüé καὶ ἄλλοι παρετήρησαν, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τάφου διετήρησε τὴν βυζαντινὴν αὐτῆς φυσιογνωμίαν ⁷. Οἱ Σταυροφόροι καὶ ἄκοντες προὔτιμων τὴν βυζαντινὴν τέχνην καὶ τοὺς τεχνίτας. Τοιοῦτοι ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν τῷ ἐξωραϊσμῷ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας, ἐν τῇ μητροπόλει ἐν Monreale, ἐν Σικελίᾳ, ἐν Ἱερουσαλήμ καὶ Βηθλεέμ ⁸. Κατὰ τὸν Θεοδωρίχον ⁹ Ἕλληνες μουσικτορες ἐξετέλεσαν εἰκόνας καὶ μωσαϊκὰ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀναστάσεως.

¹ Γουλιέλμου Τύρου, Βιβλ. Θ'. κεφ. 17, 18. Δοσιθέου, Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων 788.

² Brehier, Les Origines des rapports... 36.

³ Δοσιθέου, Βιβλ. Ζ' κεφ. κβ' 752. Παράρτημα Βυζαντινῶν Χρονικῶν. Πετροῦπολις 1904. X. 57.

⁴ Ὀδοπορικὰ 437.

⁵ Vogüé, Les Églises de la Terre Sainte 102.

⁶ Αὐτόθι. Robinson's, Biblical Researches II, 266. Tobler, Golgatha 124.

⁷ Vogüé, Ἐνθ' ἀν. 185.

⁸ Duckworth, The Church of the Holy Sepulchre 230.

⁹ Description of the Holy Places 11-12.

Οἱ ἡγεμόνες τῶν Σταυροφόρων ἐν Ἱερουσαλήμ ἐξεδήλουν ἐνίοτε ἀδυσώπητον μῖσος κατὰ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων¹, ἀλλ' αἱ συνθῆκαι, ὑφ' ὧν ἐκυκλοῦντο, ἐχαλιναγώγουν αὐτούς. Ὁ βασιλεὺς Ἀμαλάρικος διεξέυχθη τὴν σύζυγόν του Ἀγνήν καὶ ἐνυμφεύθη τὴν Κομνηνὴν Μαρίαν, θυγατέρα Ἰωάννου ἀνεψιοῦ τοῦ αὐτοκράτορος². Ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς ἔδωκε τὴν ἀνεψιάν του Θεοδώραν εἰς τὸν Βαλδουίνον Γ' καὶ ὁ γάμος ἐγένετο ἐν Ἱερουσαλήμ τῷ 1158. Ὁ αὐτὸς κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῶν Σταυροφόρων εἰς Αἴγυπτον τῷ 1170 ἐπεμφεν εἰς βοήθειάν των 150 ἑλληνικὰ πλοῖα ὑπὸ ναύαρχον τὸν Ἀνδρόνικον Κοντοσιτέφανον³. Ὁ ρῆξ τῆς Παλαιστίνης «ἐπὶ Βυζαντιον ἦλθε περὶ ὧν ἔχρηζε βασιλέως δεησόμενος. Τυχῶν δ' ὧν ἐδεῖτο ἄλλα τε πολλὰ καὶ δουλείαν ἐπὶ τούτοις βασιλεῖ διωμολόγηκε»⁴.

Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ Βυζαντίου ὑφίστατο ἐν Ἱερουσαλήμ καὶ ἐξεπροσωπεῖτο ὑπὸ τοῦ «ἀρχοντος καὶ κριτοῦ τῆς ἁγίας πόλεως, Χαροφύλακος τε καὶ μεγάλου Σκενοφύλακος τῆς ἁγίας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν Ἀναστάσεως»⁵. Δυτικοὶ συγγραφεῖς τὴν ἁγιοταφικὴν Ἀδελφότητα τὴν φρουροῦσαν τοὺς Ἁγίους Τόπους καλοῦσιν βυζαντινὴν⁶. Ἐπὶ Σταυροφόρων, ἐκτὸς ἄλλων, οἱ Ἕλληνες κατ' αἴτησιν τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ κατέχουσι καὶ τὴν Εὐρεσιν τοῦ Σταυροῦ πρὸς λειτουργίαν⁷.

Οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχαι καθ' ὅλην τὴν Σταυροφορικὴν περίοδον ἐκλέγονται τακτικῶς καὶ διαμένουσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν ἰδιαιτέρῳ τόπῳ, «τὰ Στείρου», ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν αὐτοκρατόρων μετέχοντες τῆς ζωῆς τῆς ἐκεῖ ἐκκλησίας⁸. Ὁ πατριάρχης Λεόντιος ἐξελέγη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ καὶ ἀπῆλθεν εἰς Ἱερουσαλήμ κρυφίως. Ἐπειδὴ ὁμως οἱ Λατῖνοι ἀπεπειράθησαν νὰ φονεύσωσιν αὐτόν, ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου διὰ γραμμάτων ἐκάλεσεν αὐτόν εἰς Κωνσταντινούπολιν⁹.

Καὶ μετὰ τὴν ἀπέλασιν τῶν Σταυροφόρων οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες

¹ Ἡ Ἱερουσαλήμ 803.

² Παπαρηγοπούλου 589.

³ Migne 139, 504.

⁴ Migne 133, 652. Ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς 1118-1143 κατὰ τὸν Ν. Χωνιάτην ἐσκέπτετο πάντοτε τοὺς Ἀγ. Τόπους: «διαπιᾶσθαι πρὸς Παλαιστίνην αὐτὴν ὅπου τὸ τῆς ἡμετέρας φύσεως πτόμα περὶ ἀνήγειρεν ὁ Χριστός». Migne 139, 365, 369.

⁵ Τ. Π. Θέμελη, Οἱ Ἕλληνες ἐν τοῖς Ἁγίοις Τόποις, Ἀθήναι 1919, 32. Ἡ Ἱερουσαλήμ 1122.

⁶ A. Couret, Notice historique sur l'ordre du Saint-Sepulcre de Jerusalem en Terre-Sainte XVIII, 1901, 92.

⁷ Ἀνάλεκτα Β' 408.

⁸ Ν. Χωνιάτου Χρον. Διηγ. 140, 148. Ἐκδ. Βόννης Ἀνάλεκτα Β'. η'. Δ'. 1, 303 Migne 94, 429. Ν. Σιών 1910, 197, Le Quien III, 503.

⁹ Ὀρθόδοξος Παλαιστίνη Συλλογὴ VIII. Τεύχ. 2 σ. XV-XXX. Ἀνάλεκτα Γ' 24.

συνεχίζουσι τὸ ἴδιον ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ὡς φρουροῦ τῶν Ἁγίων Τόπων. Ὁ Ἰσαάκιος Ἄγγελος χάριν τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῶν Ἁγίων Τόπων ἐξηνήμενισε τὸν κατακτητὴν διὰ πρεσβειῶν καὶ δώρων. «Καὶ ἂν ἔλειπε, γράφει ὁ πατριάρχης Δοσίθεος, ἡ μεγάλη ἐπιμέλεια Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου προφθάσαντος αὐτὸν (τὸν Σαλαδῖνον) μετὰ πρέσβων καὶ δώρων οὐκ εἶασεν ἂν μῆτε σημείον εἰς τὰ Προσκυνήματα καὶ ὅσα ἔμειναν μοναστήρια καὶ ἐκκλησίας ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας, καὶ ἐκ θεμελίων θὰ ἠφάνιζε τοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Τάφου καὶ τῆς Βηθλεέμ»¹. Θανόντος τοῦ Λεοντίου πατριάρχης ἀναγορεύεται ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου ὁ Δοσίθεος Α' τῷ 1186 ὃν φίλιτος τῷ αὐτοκράτορι, ὡς προειπῶν ὅτι θὰ βασιλεύσῃ. Εἶτα τῷ 1191 μετετέθη εἰς τὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως. «Ὅπως μὲν ἀρχήτοις κρίμασι καὶ λόγοις Θεοῦ εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν Θρόνον τῶν Ἱεροσολύμων ἀνήχθη παρὰ τοῦ κρατίστου καὶ καὶ ἰσαγγέλου μου ἁγίου βασιλέως, ἐσύστερον δ' αὐθις μετὰ τὸ κατασχεθῆναι τὴν Ἱερουσαλήμ ὑπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν μετετέθη εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως Θρόνον»².

Ὁ ἰδ' αἰὼν ἀρχεται μετὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' ὑπὲρ τῶν Ἁγίων Τόπων. Ἀπεσταλμένοι αὐτοῦ ἔφθασαν εἰς Κάϊρον πρὸς τὸν σουλτάνον Μάλεκ ἐν Νάσρη ὑπὲρ ἀποδόσεως τῆς μονῆς τοῦ Σταυροῦ καταληφθείσης ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν, ἦτις καὶ ἀπεδόθη τῷ 1305³. Τῇ υποστηρίζει τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος οἱ Γεωργιανοὶ ἀπὸ τοῦ 1308 κατέλαβον τὸν Γολγοθᾶν⁴, περὶ τοῦ ὁποίου εἶχε προεκδοθῆ χιτζέτιον ὑπὸ τῶν ἐν Ἱερουσαλήμ Μουσουλμάνων τῷ 1302 βεβαιοῦν ὅτι ὁ Γολγοθᾶς ἀνήκει τοῖς Ἑλλήσιν⁵.

Ὁ Ἀνδρόνικος Γ' (1328 - 41) ἀπέστειλε πρεσβείαν πρὸς τὸν σουλτάνον Νασραδὶν Μωχάμετ, εἶτα ἡ πρεσβεία μετέβη εἰς Ἱεροσόλυμα διὰ νὰ ἐξετάσῃ ζητήματα περὶ τοῦ πατριάρχου Λαζάρου⁶.

Ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος τῷ 1330 μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς ἐπικύρωσιν τῆς ἐκλογῆς του⁷. Τοῦτον διεδέχθη ὁ Γαβριὴλ Βρουλαῖς, ἐπίσκο-

¹ Ἱστορ. τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἱερουσαλήμ 788. Ἀνάλεκτα Β'. 300. Ἐπιστολὴ Ἰσαακίου πρὸς τὸν Σαλαδῖνον, Palestine P.T.S. XIII, 200. Ὁ Ἰσαάκιος ζητεῖ παρὰ τοῦ Σαλαδῖνου τὴν ἀπόδοσιν τοῦ Σταυροῦ.

² Ν. Χωνιάτου, Migne 139, 769. Δοσιθέου, 752. Ν. Σιών 1909. Journal International d'Archéologie Numismatique II, 1896, 213. Ἀνάλεκτα Β'. 133.

³ Ἰω. Καντακουζηνοῦ, Migne, 154, 110. Τσαγγαρόελη, Γεωργιανὰ μνημεῖα 55, 95.

⁴ Ὀδοιπορικὰ 509, Ὁρθοδ. Παλαιστ. Συλλογὴ, Ὀδοιπορικὸν Ἀγρεθνεῖου 1896, 5. Ἀνάλεκτα Δ'. 441.

⁵ Χρυσόστομος Παπαδοπούλου, Ἱστορ. τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων 423.

⁶ Ἀνάλεκτα Α' 216, Ἰ. Καντακουζ. Ἱστορ. Δ'. III. Ἐκδ. Βόννης 91.

⁷ Χρ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία 423.

πος Καισαρείας τῆς Φιλίππου, ὅστις ἔσπευσε εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ παρεπονέθη κατὰ τοῦ Ἀθανασίου.

Τῇ μεσιτείᾳ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ παρακληθέντος ὑπὸ τοῦ πάπα Κλήμεντος Σ' (1342) καὶ τῇ συστάσει τοῦ βασιλέως πρὸς τὸν πατριάρχην Λάζαρον διηκολύνθη ἡ ἐγκατάστασις τῶν Λατίνων ἐν τῷ Ὑπερώῳ τῆς Σιών¹. Αὐτὸς ὁ πατριάρχης Λάζαρος τῷ 1346 στέφει ἐν Ἀδριανουπόλει τὸν Καντακουζηνὸν βασιλέα².

Ὁ βασιλεὺς τῷ 1349 πέμπει πρεσβείαν πρὸς τὸν σουλτάνον Νασρεδὶν Χάσαν Ἰπν ἔλ-Νάσερ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν καὶ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ἅμα δ' ἐχορήγει χρέματα πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ τῆς Βασιλικῆς τῆς Βηθλεέμ³.

Αἱ μεσιτεῖαι Ἰωάννου Ε' τοῦ Παλαιολόγου πρὸς τὸν σουλτάνον Ἀσράφ ἀπήλλαξαν τοὺς Χριστιανούς καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους μειζόνων διωγμῶν⁴. Ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ ἐπεκύρωσε τὴν ἐκλογὴν τοῦ πατριάρχου Δωροθέου 1382 - 1416⁵.

Τῷ 1435 Ἀλέξιος Β' ὁ Κομνηνὸς ἀνεκαίνισε τὴν ξυλίην στέγην τῆς Βασιλικῆς Βηθλεέμ⁶.

Ὡς κατακλείς τῆς βυζαντινῆς ἐπαφῆς καὶ ἀλληλεγγύης ἴσταται ὁ πατριάρχης Θεοφάνης, ὅστις λέγεται ὅτι παρέστη ἐν τῇ Συνόδῳ τῇ συγκροτηθείσῃ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας (1450 - 1451)⁷.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΣ

Ἐξετάσαντες ἐν πλήρει συντομίᾳ τὰ σπουδαιότερα γεγονότα, δι' ὧν καταδείκνυται, ὅτι ἡ Ἱερουσαλήμ μετὰ τῶν Ἁγίων Τόπων ὑπῆρξεν ὁσοῦν ἐκ τῶν ὁστέων τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, εἰσέλθωμεν νῦν εἰς τὸν λαβύρινθον τῆς ἀρχαιολογίας διὰ νὰ ἴδωμεν καὶ ἀπαριθμήσωμεν συντομώτατα τὰ ἐπελείφθη ἐκ τῶν ἀναρίθμων βυζαντινῶν κτισμάτων.

1. Τὸ πρῶτον ἐνδοξον κτίσμα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἦτο ὁ ναὸς τῆς Ἀναστάσεως. Εἶδομεν ὅτι κατεστράφη τῷ 614 καὶ ἀνεκτίσθη ὑπὸ

¹ Αὐτόθι 434.

² Ἱ. Καντακουζ. Ἱστορ. Γ'. 92. Καρολίδου, Περὶ τῆς ἐθνικῆς καταγωγῆς... 366.

³ Ἱ. Καντακουζ. Αὐτόθι.

⁴ Καρμυζίν, Ρωσικὴ Ἱστορ. Ε' 48.

⁵ Le Quien, Oriens Christianus III, 513.

⁶ Τ. Π. Θέμελι, Ἡ ἐν Βηθλεέμ Βασιλικὴ διὰ μέσου τῶν αἰώνων 1923, 6.

⁷ Τινὲς ἀμφιβάλλουσι περὶ τῆς Συνόδου ταύτης. Χρήστου Παπαϊωάννου, Τὰ πρακτικὰ τῆς οὗτω λεγομένης ὑσιότητος ἐν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ Συνόδου. Κων/λες 1896. Gibbon, The history of the decline... 1898 London VII, 135 ἐν ὑπόθεσιν. Τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου ἐξέδωκεν ὁ Δοσιθεὸς ἐν τῷ Τόμῳ τῆς Καταλλαγῆς 154 μετὰ τινων διορθώσεων.

τοῦ Μοδέστου. Εἶτα καὶ αὐθις κατεστράφη ὑπὸ τοῦ Χάκεμ καὶ ἡ ἀνακαινίσις αὐτοῦ συνεπληρώθη τῷ 1048 ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου. Βραδύτερον οἱ Σταυροφόροι συνήνωσαν τὰ διάφορα τμήματα τοῦ ναοῦ ὑπὸ μίαν στέγην καὶ οὕτω τὸ οἰκοδόμημα ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτοῦ γραμμαῖς ἐκτὸς τῆς στέγης παραμένει βυζαντινόν¹. Αἱ γενικαὶ δ' αὐτοῦ γραμμαὶ διετηρήθησαν καὶ κατὰ τὴν ἀνακαινίσιν τοῦ 1810. Σήμερον μετὰ τὰς ἐπισταμένας μελέτας πολλῶν λογίων διαφόρων ἐθνῶν ἐξακριβοῦται ὅτι ἡ νῦν ἁγία Αὐλὴ εἶναι ἔργον τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ Αὐλὴ περιωρίζετο πρὸς Ν. ὑπὸ περιστυλίου ἐξ ἑπτὰ κιόνων, τεσσάρων δὲ ἐξ αὐτῶν σώζονται αἱ βάσεις, εἰς δὲ κιῶν βυζαντινοῦ ρυθμοῦ ἴσονται ἀκέραιος ἐπὶ τῆς Ν. Α. γωνίας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου μετὰ τμήματος τοῦ συνεχομένου τόξου². Πρὸς Α. τῆς Αὐλῆς καὶ κάτωθεν τῆς μονῆς τοῦ Ἀβραάμ σώζεται ἀκεραία ἡ μεγάλη δεξαμενὴ τῆς ἁγίας Ἐλένης³. Πρὸς Α. δὲ τῆς Αὐλῆς ἐν συνεχείᾳ τοῦ κωδωνοστασίου ὑπάρχουσι τρία ὀρθόδοξα παρεκκλήσια βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἃν καὶ ὁ Jeffery⁴ ἀμφιβάλλει, κατὰ πόσον τὰ τρία ταῦτα παρεκκλήσια εἶναι βυζαντινὰ ἔργα τοῦ αἰῶνος. Δὲν προσδιορίζει ὅμως τὴν ἐποχὴν αὐτῶν⁵. Ἡ ἀμφιβολία αὕτη αἴρεται, ὅταν ἐνθυμηθῶμεν ὅτι μνημονεύονται ὑπὸ τοῦ Σαμβούλφου⁶. Ἡ πρὸς Ν. πύλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ἣτις εἶναι ἡ νῦν ἐν χρήσει, ἀνάγεται εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς· ἀλλὰ περὶ ταύτης ἡ κριτικὴ εἶναι ὀξυτέρα καὶ πολλὰ διαφωνία σημειοῦνται⁷. Ὁ Vogüé καὶ Lievin de Hamme ὁμολογοῦσι τὴν βυζαντινὴν αὐτῆς τέχνην⁸. Δυτικοὶ συγγραφεῖς, καίτοι εὐρίσκουσι τὴν βυζαντινὴν ἀμφίεσιν, ἐν τούτοις ὡς ἔργον ἀποδίδουσιν αὐτὴν εἰς τοὺς Σταυροφόρους καὶ μάλιστα εἰς χρόνους τοὺς μεταξὺ 1150 καὶ 1180⁹. Ὁ Strzygowski ἀνενέωσε τὴν ὑπόθεσιν περὶ τῆς κωνσταντινείου καταγωγῆς¹⁰. Ἡ ἀρχαία καταγωγὴ τοῦ πλαισίου ὡς κωνσταντινείου γλυπτικῆς ἐγένετο ὡς ἀξίωμα εἰς νεώτερα συγγράμματα¹¹. Ὁ ἀρχιτέκτων Mauss ἀποδίδει τὴν κατα-

¹ Ἐπὶ τῶν σταυροφορικῶν μεταβολῶν τὸ σχέδιον τοῦ Μοδέστου διασώζεται (Guide de la Terre Sainte par Lievin de Hamme 1897, 230). Μεθ' ὅλας τὰς ἐπισκευὰς τῶν Σταυροφόρων ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τάφου διετήρει τὴν βυζαντινὴν αὐτῆς φυσιογνωμίαν. De Vogüé, Les Églises de la Terre Sainte 185.

² Τ. Π. Θέμελες, Ἡ Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς 1932, 793. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκατονταετηρὶς τοῦ πανιέρου ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως... 269.

³ Ἡ Ἱερουσαλήμ 636.

⁴ The journal of the Royal Institute of British Architects... 762.

⁵ Duckworth, Ἐνθ' ἄν. 224.

⁶ Ὀδοιπορικὰ 267.

⁷ Ἡ Ἱερουσαλήμ 823.

⁸ De Vogüé, Les Églises... 200. Lievin de Hamme, 1897, 290.

⁹ Vincent-Abel, Jerusalem B'. 152.

¹⁰ Ein bedeutender Rest des Prachtbaues Konstantins... ἐν Orient oder Rom 127-150 (1901).

¹¹ Diehl, Manuel d'art byzantin 43, 1910.

σκευὴν τῆς προσόψεως εἰς ἐποχὴν πρὸ τῶν Σταυροφόρων καὶ κατὰ συνέπειαν ἢ ἐργασία δφεῖλεται εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου¹. Ἐτέρα πύλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως εἶναι ἢ πρὸς Δυσμὰς ἐν τῇ χριστιανικῇ ὁδῷ, ἣτις εἶναι ἐκτισμένη καὶ γενικῶς ἀποδίδεται εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Μονομάχου². Ἐκ τῶν Προπυλαίων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου τῶν πρὸς Ἀνατολὰς σφύζονται ἔτι σήμερον λείψανα ἐν τῇ κεντρικῇ ἀγορᾷ³. Ἐτερα λείψανα μεγαλοπρεπῆ τῶν κωνσταντινείων κτισμάτων εὐρίσκομεν ἐν τῇ πρὸς Α. τοῦ ναοῦ ρωσικῇ ἐκκλησίᾳ, ἅτινα προσηκόντως διελαλήθησαν⁴.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως τὸ παρὰ τὴν Εὐρεσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Ἐλένης εἶναι ἔργον τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Μοδέστου ἐκτὸς τοῦ τρούλλου. Οἱ ἐν αὐτῷ κίονες καὶ τὰ κιονόκρανα πιθανῶς προέρχονται ἐκ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου⁵. Τὸ Ἑπτακάμαρον ἢ αἱ ἑπτὰ ἀψίδες τῆς Παρθένου, ὅπερ συνίσταται ἐξ ἑπτὰ καμαρῶν ὑποβασταζομένων ὑπὸ κίωνων κορινθιακοῦ καὶ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, εἶναι ἔργον τῆς ἀνοικοδομῆς τοῦ Μονομάχου⁶. Ὁμοίως ἡ Φυλακὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ αἱ τοποθεσίαι τοῦ Ἀκανθίνου Στεφάνου καὶ τοῦ Διμερίσαντο μνημονεύονται πρὸ τῶν Σταυροφόρων⁷.

Ἡ Βασιλικὴ Καμάρα, δι' ἧς εἰσερχόμεθα εἰς τὸ Καθολικὸν τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἔργον τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἀνάγεται εἰς τὴν πρὸ τῶν Σταυροφόρων ἐποχὴν. Ἐκλείετο ἀνατολικῶς ὑπὸ μύακος. Οἱ Σταυροφόροι ἀφῆρσαν τὸν μύακα καὶ τὰς πύλας καὶ βραδύτερον οἱ Λατῖνοι κατέστρεψαν τὸ ἐκεῖ ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονάρχου ὑψούμενον θυσιαστήριον τῶν Ὀρθοδόξων⁸. Ἐν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τοῦ ναοῦ, ὅπου δεικνυνται οἱ τάφοι τοῦ Ἰωσήφ καὶ Νικοδήμου, τὸ ἐκεῖ σφρζόμενον ἀρχαῖον τεῖχος τῆς βασιλικῆς ἀποδίδεται εἰς τὸν Μ. Κωνσταντῖνον. Μνεῖαν τῶν ἐλαχίστων λειψάνων τῶν διασωθέντων ἐκ τοῦ κωνσταντινείου οἰκοδομήματος ποιεῖται ὁ Ἰ. Κοντακῶφ⁹.

2. Ἡ ἐπὶ τοῦ Τάφου τῆς Παναγίας ἐν Γεθσημανῇ ὑπόγειος ἐκκλησία σφύζεται σήμερον ὡς ἐκτίσθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν. Περὶ τοῦ πρώτου αὐτῆς ἰδρυτοῦ ἐρίζουσιν ἡ Ἁγία Ἐλένη, ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος,

¹ Église du S. Sepulcre 24. A. Legendre, le Saint Sepulcre 89, A. Ποπῶφ, Τὸ ἐν Ἱεροσολύμοις Λατινικὸν Πατριαρχεῖον 439.

² Ἡ Ἱερουσαλήμ 812, 556.

³ Αὐτόθι 745.

⁴ V. Guérin, Jerusalem, Paris 1889, 260. G. Durand, La Basilique du Saint Sepulcre ἐν Revue Biblique Paris 1896, 329.

⁵ Ἡ Ἱερουσαλήμ 746.

⁶ Αὐτόθι 789.

⁷ Αὐτόθι.

⁸ Αὐτόθι 781, 807, 911.

⁹ Ἀρχαιολογικὴ περιοδεία ἀνά τὴν Συρίαν καὶ Παλαιστίνην 1904, Πετρούπολις, Ρωσιστί.

ἡ Εὐδοκία, ὁ Μαρκιανός, ὁ Μαυρίκιος, ἴσως δὲ καὶ ἄλλοι¹. Τὴν ἐκκλησίαν ταύτην εὖρον ἀκεραίαν οἱ Σταυροφόροι καὶ τὸν ἰβ' αἰῶνα ἐγένοντο μερικαὶ ἐπισκευαὶ ὑπὸ τῶν Βενεδικτίνων (1130 - 1140)². Ἄχρι τῆς σήμερον εἶναι ὁρατὰ ἴχνη τῆς βυζαντινῆς τοιχογραφίας. Ὁρατὴ εἶναι εἰκὼν τῆς Παναγίας ἐπὶ τοῦ τοίχου ἀνωθεν τῆς εἰκόνας τοῦ ἀγίου Νικολάου, ὅπου συνήθως ὁ χορὸς ψάλλει. Ἐτεραι τοιχογραφίαι σώζονται ἐν τῇ μικρᾷ ἀψίδι τῇ δεξιόθεν τοῦ Τάφου τῆς Παναγίας, ὡς εἰσερχόμεθα ἐν αὐτῷ. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι κεκαλυμμένα ἐπιμελῶς διὰ κονιάματος.

3. Ἡ ὑπόγειος ἐκκλησία τῆς μονῆς τοῦ Προδρομοῦ σώζεται ἀκεραία. Αὕτη προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον, διότι ἐνταῦθα παρατηρεῖται ἴσως τὸ ἀρχαιότατον ὑπόδειγμα τοῦ σταυροειδοῦς ρυθμοῦ μετὰ τριῶν κογχῶν. Εἶναι τρισυπόστατος. Τὸ οἰκοδόμημα ἀνάγεται εἰς τὴν Εὐδοκίαν (450-460)³ ἢ ἦτο εὐκτιήριον τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου⁴, ὁ νάρθηξ αὐτοῦ ἀποδίδεται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μοδέστου. Ἰσως ἡ ἐκκλησία αὕτη ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὡς βαπτιστήριον⁵.

4. Ἐπὶ τοῦ τόπου τῆς προσευχῆς τοῦ Κυρίου ἐν Γεθσημανῇ σώζονται τὰ λείψανα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας ἰδρυθείσης πρὸ τοῦ 391. Ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος θεωρεῖται, ὅτι ἴδρυσεν τὴν ἐκκλησίαν ταύτην τῷ 385⁶. Ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν πορισμάτων ἀποκρούεται ὑπὸ τοῦ Barnabé ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἐκκλησία αὕτη ἦτο ἔργον σταυροφορικόν⁷.

5. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Ἄννης παρὰ τὴν Βηθεσδᾶ εἶναι ἔργον βυζαντινόν, ὅπερ ὑπέστη πολλὰς καταστροφὰς καὶ ἀνακαινίσεις⁸. Μωαμεθανοὶ συγγραφεῖς καλοῦσιν αὐτὴν ἐκκλησίαν τῶν χρόνων τῶν Ἑλλήνων⁹. Ὁ Γάλλος ἀρχιτέκτων Mauss βεβαίωσι ὅτι ἡ πρόσοψις εἶναι ἀρχαιότερα τῶν Σταυροφόρων, ὁ Ρῶσος Ἀβραὰμ δέχεται τὴν ἐκκλησίαν βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

6. Ἄνωθεν τῆς κολυμβήθρας τῆς Βηθεσδᾶ ὑπῆρχεν ἐκκλησία μνημονευομένη τῷ 381 ὑπὸ τοῦ Πέτρου Σεβαστείας, ἧς νῦν σώζονται μόνον ἔρειπια¹⁰. Δυσδιάκριτα εἶναι σήμερον τὰ ἔρειπια τῆς Βασιλικῆς τῆς Σιών ἰδρυθείσης ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου (386 - 417). Αὕτη ἀνφοδομήθη ὑπὸ

¹ Ἡ Ἱερουσαλήμ 319.

² Barnabé Meistermann, Gethsemani 146.

³ Vincent-Abel, Jerusalem 654.

⁴ Ν. Σιών 1926, 175.

⁵ Barnabé, Guide de la Terre Sainte 1907, 87.

⁶ Ἡ Ἱερουσαλήμ 356.

⁷ Barnabé, Gethsemani 1920. Orfali, Gethsemani 1924, Ν. Σιών 1924, 555.

⁸ Ἡ Ἱερουσαλήμ 266.

⁹ Αὐτόθι. Ὁ Vogüé, Les Églises 242 ἐξαιρεῖ αὐτὴν ὡς πρότυπον σταυροφορικῆς ἐργασίας.

¹⁰ Αὐτόθι 262.

τοῦ Μοδέστου. Ἡ ἐκκλησία αὕτη δὲν ἔχει σχέσιν μετὰ τοῦ νῦν θεωρουμένου ὑπερώου¹.

8. Λείψανα τῶν τειχῶν τῆς Εὐδοκίας παρατηροῦνται παρὰ τὸ Σιλωάμ².

9. Τὰ θολοειδῆ οἰκοδομήματα τῆς διπλῆς Πύλης τοῦ Χαρέμ - Σεριφ ὡς καὶ ἡ χρυσῆ Πύλη χρονολογοῦνται ἀπὸ τῆς Εὐδοκίας³. Ὡς πρὸς τὴν χρυσῆν Πύλην μεταξὺ πολλῶν ἄλλων γνωμῶν ὑποστηρίζεται ὑπὸ τοῦ Vogüé ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ὁ διάκοσμός της βεβαιοῦσι τὴν βυζαντινὴν καταγωγὴν της⁴.

10. Τὸ Χαρέμ - Σεριφ τὸ θαυμασιώτερον οἰκοδόμημα τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὁ ρυθμὸς τοῦ τεμένουσ θεωρεῖται βυζαντινός, τὸ δὲ πολύγωνον αὐτοῦ σχῆμα δὲν εἶναι πρωτοφανές. Ὑπάρχουσι πολλαὶ ἐκκλησῖαι. Ὑποτίθεται, ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες ἦσαν Ἕλληνες⁵.

Ἡ γνώμη, ὅτι τὸ τέμενος ἐτίσθη κατ' ἀπομίμησιν τοῦ ἐπὶ τοῦ Ὁρους τῶν Ἐλαιῶν ναοῦ τῆς Ἀναλήψεως δὲν ὑποστηρίζεται⁶. Ἐν τῷ τεμένει τούτῳ ἐγένετο συνδυασμὸς πενσῶν καὶ κολωνῶν ὑπὸ Ἑλλήνων τεχνιτῶν, καθὼς καὶ ἐν τῷ Ἁγίῳ Μάρκῳ τῆς Βενετίας⁷. Ὁ Ludolf von Suchem (1335) ἀνεγνώρισεν εὐκρινῶς τὸν ἑλληνικὸν ρυθμὸν τοῦ Χαρέμ - Σεριφ⁸. Ὁ Luke ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως γράφει ὅτι αἱ παραδόσεις τῶν ἐργατῶν ἦσαν βεβαίως βυζαντιναὶ καὶ τὸ ἀνοικοδομηθὲν περίφημον θολοειδὲς ἱερὸν ἦτο κατὰ συνέπειαν βυζαντινοῦ χαρακτῆρος. Τὸν χαρακτῆρα τούτον κατὰ μέγα μέρος διετήρησε μέχρι τῆς σήμερον, πολὺ δὲ ὕλικὸν καὶ ἰδίᾳ στήλαι ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Τάφου. Ἐσωτερικῶς τὸ οἰκοδόμημα ἔκοσμεῖτο ὑπὸ μαρμαρίων πλακῶν κατὰ τὸν βυζαντινὸν τρόπον. Τὸ τύμπανον τοῦ τρούλλου καὶ αἱ ἀψίδες, ἐφ' ὧν ἔστηρίζετο, ἔκοσμήθησαν δι' ὕλων μωσαϊκοῦ βυζαντινοῦ χαρακτῆρος. Εἰ καὶ ἐσωτερικῶς πολλὰ ἀπέμειναν ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ βυζαντινοῦ χαρακτῆρος, ἐξωτερικῶς τὸ οἰκοδόμημα κοσμεῖται κατὰ περσικὸν σύστημα. Διὰ τὸ μεγαλοπρεπὲς τοῦτο οἰκοδόμημα εἰργάσθησαν Ἕλληνες, Ἀρμένιοι, Ἀραβες, Πέρσαι, Τοῦρκοι καὶ Φράγκοι⁹.

11. Οἱ Σταῦλοι. Ἐν τῇ Ν. περιοχῇ τοῦ μεγάλου Περιβόλου τοῦ Χαρέμ - Σεριφ ὑπάρχουσι θολοειδῆ ὑπόγεια, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς σταῦλοι.

¹ Ἀρχιμ. Καλλίστου, Ἱεροσολυμιτικὸν Κανονάριον 1914, 40. Ἡ Ἱερουσαλήμ 289. Κριτικαὶ ἐνστάσεις κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σιών ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Charles Watson ἐν Palestine E. 7. 1917, 165.

² Jerusalem 1918 - 20 by C. R. Ashbee, London 1921, 60.

³ The Handbook of Palestine by Luke 1922, 65.

⁴ De Vogüé, Le Temple 65 - 68.

⁵ Βενιαμίν, Προσκυνητάριον 257 - 60.

⁶ Lowrie, Monuments of the Early Church 142. Duckworth 150.

⁷ Sunday, Sacred sites of the Gospels.

⁸ Palestine Pilgrim's Text Society XII.

⁹ The Handbook of Palestine 1922, 68.

Μεταξὺ πολλῶν γνωμῶν υποστηρίζεται, ὅτι ταῦτα κατεσκευάσθησαν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τὴν ὑποστήριξιν τῆς Νέας Ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τῆς ὑπὸ τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος ἰδρυθείσης ¹.

12. Λείψανα τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῆς ὑπὸ τῆς Εὐδοκίας ἰδρυθείσης σφζονται ἐν τῇ νῦν ἐκκλησίᾳ τῶν Δομινικανῶν Πατέρων ².

13. Σφζονται ἐρείπια τῆς ἐν Σιλῶμ ἰδρυθείσης ἐκκλησίας τῷ 438 - 9 ³.

14. Ἀκεραία σφζεται ἡ ἐκκλησία τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἔξω τῆς Ἱερουσαλήμ ἰδρυθεῖσα τρισυπόστατος μετὰ τριῶν ἀψίδων τῷ 1038 ὑπὸ τοῦ Γεωργιανοῦ μοναχοῦ Προχόρου ⁴.

15. Λείψανα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Προκοπίου σφζονται ἐν Ἀποῦ-Τόρ ⁵.

16. Ἐν τῇ ἐρεῦνῃ τῆς πορείας τοῦ τρίτου τείχους τῆς Ἱερουσαλήμ κατὰ τὴν ὁδὸν Νεαπόλεως καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ὁδοῦ τῆς πρὸς τὸ πρωταρχικὸν Μουσεῖον ἀγούσης ἀνεκαλύφθη τῷ 1925 μωσαϊκὸν ἔδαφος μεθ' ἑλληνικῆς ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς «*Ἀνατολία*» ⁶.

17. Μόνον ἐρείπια σφζονται ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν κτισθείσης ὑπὸ τῆς Ποιμενίας πρὸ τοῦ 378 ⁷. Τὰ ἐρείπια ταῦτα διαγράφουσι τὸν ὀκτάγωνον βυζαντινὸν ρυθμὸν, ἐφαρμοσθέντα ὁμοίως ἐν τῇ Χρυσῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀντιοχείας τῷ 331 ὑπὸ Κωνσταντίνου, τῷ 516 ἐν τῷ Ἁγίῳ Γεωργίῳ τῆς Ἐζρας καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Σεργίου καὶ Βάχου ⁸.

18. Ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν ἐν τῇ μονῇ τῶν Γαλιλαίων ἀνδρῶν σφζεται μικρὸν παρεκκλήσιον τῆς Παναγίας μετὰ μωσαϊκοῦ καὶ ἐπιγραφῶν ἀρχαίας βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἴσως εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνακαινισθεῖσα μονὴ τῆς Παναγίας ἡ ὑπὸ τοῦ Προκοπίου μνημονευομένη ⁹.

19. Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, ἣτις φέρεται ἀνακαινισθεῖσα ὑπὸ τῆς Τραπεζουντίας Ἄννης καὶ τοῦ Τραπεζουντίου μοναχοῦ Γερασίμου ἕως σχετίζεται μετὰ τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ ἰδρυθέντος ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Γ' (516 - 524).

Κλείομεν ἐνταῦθα τὸν κατάλογον τῶν κυριωτέρων βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἱερουσαλήμ, ὧν τὰ πλεῖστα σφζονται ἐν ἐρείπιοις, ἅν καὶ ὑφίστανται

¹ Ἡ Ἱερουσαλήμ 250, 1262.

² Αὐτόθι 1926.

³ Αὐτόθι 1257.

⁴ De Vogüé, Les Églises 340.

⁵ Ἡ Ἱερουσαλήμ 1271.

⁶ R. Biblique 1925, 575. Ἡ Ἱερουσαλήμ 163.

⁷ Ἡ Ἱερουσαλήμ 1142.

⁸ Λεξίνα, Βυζαντινὸς Ρυθμὸς, ἐν Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι, Ἀθῆναι 1921 52 - 78.

⁹ Ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν σφζονται πλεῖστα λείψανα βυζαντινῆς προελεύσεως. Ἡ Ἱερουσαλήμ 1184.

⁹ Vincent-Abel, Jerusalem B' 920.

καὶ ἄλλα, ὡς αἱ ἀνακαινισθεῖσαι ἐκκλησίαι τῶν μονῶν τῆς Φακῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, τῆς Σεϊδανάγιας, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κλπ. Πολλὰ δὲ ἕτερα κατάκεινται ἔτι ἐν τάφῳ¹. Ἐπειδὴ δ' ἐν τῇ ἀνασκοπῇ τῶν ἀρχαιολογικῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Ἱερουσαλήμ ὑπείσεδυσε διαφορῆτος ἀντιλήψεως ἐν τῇ κρίσει περὶ τῆς μορφῆς τοῦ ρυθμοῦ ὄρισμένων μνημείων, ἂν ἀνάγωνται εἰς καθαρῶς βυζαντινὴν περίοδον ἢ εἰς τὴν σταυροφορικὴν, διὰ τοῦτο ἐπισυνάπτομεν τὰς ἐπομένας παρατηρήσεις.

Οἱ Σταυροφόροι κατὰ τὰ 87 ἔτη τῆς κυριαρχίας αὐτῶν ὠκοδόμησαν πολλά. Ὁ Conder γράφει: «Τὰ μνημεῖα, ἅπερ οἱ Λατίνοι ἐγκατέλιπον, μαρτυροῦσι τὴν κυριαρχίαν αὐτῶν ἐν τῇ οἰκοδομητικῇ τέχνῃ...» Οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἔργου *The Survey of Western Palestine* κατήρτισαν κατάλογον 37 ἐκκλησιῶν γνωστῶν ὡς ὕφισταμένων ἐν Ἱερουσαλήμ ἢ παρὰ τὰ τείχη τῆς πόλεως κατὰ τὸν ἰβ' αἰῶνα. «Οὐδ' εἶναι τοῦτο μόνον, προσθέτουσιν, ὅπερ ὑπελείφθη ἐκ τῆς Σταυροφορικῆς πόλεως, διότι ὅπουδῆποτε ὁ ἐρευνητὴς περιπατῶν ἀνά τὴν Ἁγίαν Πόλιν συναντᾷ μεσαιωνικὰ λείψανα. Ἡ ὅλη ἀγορὰ ἢ πρὸς Ἀ. τοῦ ξενῶνος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἶναι σταυροφορικὸν ἔργον ἀντιπροσωπεῦον τὴν ἀρχαίαν ὁδὸν Malcuisinat καὶ τὰ τείχη τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἐντεῦθεν εἰς τὴν πύλιν τῆς Δαμασκοῦ, ὁμοῦ μετὰ ὄραιου θολοειδοῦς οἰκοδομήματος πρὸς Ἀ. εἶναι μεσαιωνικῆς τειχοποιίας. Ὁ νῦν πύργος τοῦ Δαυὶδ εἶναι τὸ σταυροφορικὸν φρούριον τῶν Πισανῶν, ὅπερ ἀνιδρῦθη ἅμα ὡς ἡ πόλις κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Γοδεφρείδου»².

Εἶναι ἀληθές, ὅτι καὶ σήμερον σφύζονται λείψανα σταυροφορικῶν ἔργων, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ πιστεύωμεν ὅτι πάντα τὰ σφύζομενα εἶναι σταυροφορικά. Ὑφίστανται ἱκανὰ βυζαντινά, καίτοι ὁ Couret³ γράφει, ὅτι οἱ Λατίνοι σκοπίμως σιωπῶσι περὶ τῶν μοναχῶν καὶ βυζαντινῶν μονῶν τῶν ἐκτὸς τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὁ Ρῶσος Α. Ποπῶφ εἰδικῶς ἐμελέτησε τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν τῷ φωτὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ βασιμῶς ἀνήρρεσε τὴν θεωρίαν τοῦ ἐκλατινισμοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ ἀποδείξας ὅτι πλείσται μοναὶ καὶ ἐκκλησίαι διεσώθησαν ἕξ ἀρχαιότητος καὶ εἶναι ἔργα ἑλληνικά⁴, ἦτοι «ἡ Ἁγία Γῆ ἢ τοῦ Ἐσταυρωμένου πατρῶα κληρονομία, ὡς οἱ Σταυροφόροι καλοῦσιν αὐτήν, ὑπ' οὐδενὸς τίτλου νόμου ἐξασφαλίζεται αὐτοῖς. Ἱστορικῶς ἡ μόνη Δύναμις, ἣτις εἶχε νόμιμον ἀξίωσιν ἐπὶ τῆς Παλαιστίνης

¹ Ἐν τοῖς ὑπογείοις τοῦ γερμανικοῦ ξενῶνος τοῦ ἀπέναντι τοῦ Ἁγίου Τάφου σφύζονται ἀρχαῖοι τάφοι μετ' ἐπιγραφῶν ἑλληνικῶν.

² Margoliouth, Cairo, Jerusalem, Damascus 203. Τ. Π. Θέμελη, Οἱ Ἑλλη-νεες ἐν τοῖς Ἁγίοις Τόποις, Ἀθῆναι 1919, 38.

³ La Palestine sous les Empereurs Grecs 102.

⁴ Ἀ. Ποπῶφ, τὸ Λατινικὸν Πατριαρχεῖον τῆς Ἱερουσαλήμ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Σταυροφόρων. Πετροῦπολις 1903.

ἦτο ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία». Καὶ κατ' ἄλλον συγγραφέα: «No doubt that the Crusaders started with the idea to rescue the Holy Places from the infidels, but they soon degenerated into a politic movement or Latinising»¹. Ἦτοι οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει, ὅτι οἱ σταυροφόροι ἤρξαντο τοῦ ἔργου μετὰ τῆς ἰδέας τῆς παρὰ τῶν ἀπίστων ἀπελευθερώσεως τῶν Ἁγίων Τόπων. Ἀλλὰ ταχέως ἐξεφυλίσθησαν εἰς πολιτικὴν κίνησιν ἢ ἐκλατινισμόν. «Ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος, γράφει ὁ Michaud, παρὰ τὰ δίκαια αὐτοῦ ἐγένετο θῦμα τῆς πλεονεξίας τοῦ λατινικοῦ κλήρου»².

Ἔτεροι συγγραφεῖς ἐπισταμένως μελετήσαντες τὴν σταυροφορικὴν περίοδον ἀπέκρουσαν τὰς σταυροφορικὰς ἀντιλήψεις: «The Holy Land the patrimony of the Crucified as the Crusaders called it; was not theirs by any title of law: historically the only power which had a legal claim to Palestine was the Byzantine Empire».

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΕΝ Τῇ ΤΕΧΝῇ

Ἄν ἦτο δυνατόν νὰ διασωθῶσι πάντα τὰ δημιουργήματα τέχνης, ὅσα ἡ βυζαντινὴ περίοδος ἐκαλλιτέχνησε διὰ τὴν Ἱερουσαλήμ, βεβαίως ὀλόκληροι τόμοι μόνον θὰ ἐξήντλουν τὸ θέμα τοῦτο. Ἀλλ' αἱ μοιραῖαι περιπέτειαί τῆς Ἱερουσαλήμ ἐθυσίαζον καὶ ἐλήστευον πρωτίστως τὴν καλλιτεχνίαν αὐτῆς.

Τὸ πρῶτιστον καὶ μοναδικὸν ἔργον τῆς βυζαντινῆς Ἱερουσαλήμ εἶναι ὁ περιβόητος Μωσαϊκὸς χάρτης τῆς Μαδηβᾶς. Ἐν αὐτῷ εἰκονίζεται ἡ Ἱερουσαλήμ ὡς ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς εἶχεν ἐξωραϊσθῆ ὑπὸ τῆς ἁγίας Ἐλένης, τῆς Εὐδοκίας καὶ ἄλλων. Τείχη, ὁδοί, περιστύλια, πύργοι, ἀγοραί, ξενῶνες, μοναί, ἐκκλησῖαι καὶ βασιλικαὶ δημιουργοῦσι τὸ περίφημον ἄστυ τῆς θρησκείας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἐν τῷ Μωσαϊκῷ τῆς Μαδηβᾶς τὸ περιστύλιον τοῦ ναοῦ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἔξαφανίζεται καὶ φαίνονται μόνον αἱ βαθμιδὲς συναρμόζουσαι τὸ τῆς ἐκκλησίας δάπεδον μετὰ τῆς κεντρικῆς κιονοστοιχίας τῆς ρωμαϊκῆς Αἰλίας. Ὅμοίως καὶ τὸ ἄτριον διὰ λόγους τεχνικοὺς αἴρεται³.

Τὸ περίφημον μωσαϊκὸν τοῦ τετάρτου αἰῶνος τῆς Ἁγίας Πουδεντιανῆς ἐν Ρώμῃ, ἐν ᾧ εἰκονίζεται κυκλοτερές οἰκοδόμημα, ἐκλαμβάνεται ὡς ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀναστάσεως ἢ κατ' ἄλλους ἡ ἐπουράνιος Ἱερουσαλήμ⁴.

Μωσαϊκὸν τοῦ ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου ἐν Ῥαβέννῃ εἰκονίζει τὸν

¹ Eighteen Centuries of the Orthodox Greek Church by the Rev. A. H. Hore M.A. London 1899, 414.

² Histoire des Croisades II, 12.

³ Ἡ Ἱερουσαλήμ 617. Ἐν αὐτῷ εἰκονίζονται καὶ ἄλλα βυζαντινὰ οἰκοδομήματα.

⁴ Ν. Σιών 1905, 310, L'Archéologie Chrétienne par André Pérabe, Paris 209.

Τάφον ὡς στόμιον φρέατος κυκλοτεροῦς. Ἐνωθεν τοῦ στομίου ἐπὶ ἕξ κολωνῶν ἢ ὀκτὼ ὑψοῦται μικρὸς τροῦλλος. Δεξιᾷ αἱ δύο Μυροφόροι καὶ ἀριστερᾷ ὁ Ἄγγελος κἀθηται. Οἱ πάντες διὰ τῶν χειρῶν δεικνύουσι τὸν Τάφον. Ἐκ τοῦ μέσου τοῦ στομίου τοῦ φρέατος (τάφου) ὑψοῦται τετράγωνος λίθος κλειῶν τὸ στόμιον τοῦ Τάφου¹.

Δίπτυχον ἕξ ἔλεφαντόδοντος τοῦ Ε΄ αἰῶνος τῆς ἐν Μιλάνῳ συλλογῆς Τριβούλτη παριστᾷ ὡς κυκλοτερὲς οἰκοδόμημα τὸν Τάφον τοῦ Κυρίου, πρὸς ὃν μεταβαίνουνσιν αἱ Μυροφόροι².

Τῷ 430 ὁ ἅγιος Πετρῶνιος, ἐπίσκοπος Βολώνης ἐν Ἰταλίᾳ, ἐπιστρέψας ἕξ Ἱερουσαλήμ διέταξε νὰ κατασκευάσωσιν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σχεδίου τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Τάφου ὠραίαν ἐκκλησίαν εἰς τιμὴν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐκκλησίας κατεσκευάσθη ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἀπαράλλακτον τοῦ Τάφου τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ ὁ τάφος ἦτο ἐν σχήματι σαρκοφάγου³.

Μικρογραφία τοῦ Λατερανοῦ εἰκονίζει τὸν Ἁγιον Τάφον. Ἀποτύπωμα ἕξ ἔλεφαντόδοντος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων Ε΄—Ϛ΄ αἰῶνος καὶ ἀποτύπωμα φιᾶλης de Monza εἰκονίζουσι τὸν Ἁγ. Τάφον ἔστεγασμένον⁴. Ἐκ τῶν προϊόντων τούτων τῆς τέχνης ἐξακριβοῦται ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τάφου ἦτο ἔστεγασμένη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς φρονοῦντας, ὅτι ἦτο ἀνοικτὴ⁵.

Ἐξ ὠρισμένων Ὀδοιπορικῶν καθίσταται ἀντιληπτὴ ἡ διάταξις κτισμάτων τινῶν ἢ καὶ αὐτῆς τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἀναπάραστασις τοῦ Κουβουκλίου ἐγένετο τῷ 1467 ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Παγκρατίου τῆς Φλωρεντίας ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Λέοντος Βαπτιστοῦ Alberti καὶ τῇ δαπάνῃ τοῦ Ἰωάννου Buccellarius⁶.

Ἡ βυζαντινὴ τέχνη διεσώθη εἰς εἰκόνας, εἰς τοιχογραφίας, εἰς μικρογραφίας καὶ μωσαϊκά, ἅτινα πάντα σφύζονται ἐν Ἱερουσαλήμ καὶ Βηθλεέμ. Συλλογὴν ἐπιγραφῶν καὶ μωσαϊκῶν καθ' ὅλην τὴν Παλαιστίνην, ὡς καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐδημοσίευσεν τῷ 1933 ὁ Μ. Avi-Yonah⁷. Ἐν ὄλῳ ἐδημοσίευσεν 588 τμήματα 388 οἰκοδομημάτων. Αὐτὴ ἡ πληθὺς τῶν μωσαϊκῶν μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ Παλαιστίνη ἀπῆλασεν εἰς ἡμετέρας καὶ ἡσυχίας καὶ ἐντεῦθεν τὰ πλεῖστα τῶν μωσαϊκῶν ἀνάγονται εἰς τὸν Ε΄ καὶ Ϛ΄ αἰῶνα, ἕως ὅτου

¹ Ἡ Ἱερουσαλήμ 596.

² Ἡ Ἱερουσαλήμ 596.

³ William's Holy City 2 edit. 278. Guide de la Terre Sainte par Lievin de Hamme 1897, 249.

⁴ Ἡ Ἱερουσαλήμ 598.

⁵ Αὐτόθι 597. Παρόμοιον ζήτημα ὑφίστατο καὶ διὰ τὸν Παρθενῶνα.

⁶ Αὐτόθι 702.

⁷ The Quarferly of the Department of Antiquities in Palestine 1933.

ὁ ὄλβος τῆς Παλαιστίνης ἐγέννησε τὸν φθόνον τῆς Περσίας καὶ ἐπῆλθεν ἡ μεγάλη καταστροφὴ τοῦ 614.

Ἐκ τῶν 280 διακεκοσμημένων ἔδαφῶν τὰ 165 ἀνήκουσιν εἰς ἐκκλησιαστικά οἰκοδομήματα περιλαμβανομένων καὶ τῶν χριστιανικῶν τάφων.

Αἱ χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ εἶναι συνήθως ἀναθηματικαὶ ἢ ἐπιτύμβιοι. Οἱ συνήθεις τύποι εἶναι «ὕπὲρ σωτηρίας, ὑπὲρ ἀναπαύσεως, ὑπὲρ ἀντιλήψεως, Κύριε βοήθησον, Κύριε μνήσθητι, Χριστὲ μνήσθητι». Αἱ ἀναθηματικαὶ ἀναφέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ ἰδρυτοῦ ἢ τοῦ ἀφιερωτοῦ ἢ εἶναι ἀνώνυμοι ἢ τίθεται εὐχὴ ὑπὲρ τῶν προσεγγόντων ἐν τῷ παρελθόντι ἢ ἐν τῷ μέλλοντι.

Αἱ πλεῖστοι ἐπιγραφαὶ τῆς Παλαιστίνης εἶναι ἑλληνικαί, εἶτα ἔρχονται ἰουδαίω-ἀραμαϊκαὶ κυρίως τῶν συναγωγῶν, ἀρμενικαί, καὶ συριακαί.

Αἱ ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ ἄρχονται διὰ τοῦ «Θήκη» ἢ «ἐνθάδε κεῖται...» Μία ἐπιγραφή τῆς Ἱερουσαλήμ ἀναφέρει ὑποδιάκονον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως¹. Ἐτέρα ἀναφέρει θυρωρὸν² καὶ ἄλλη «Ἐνθάδε κ(ε)ῖται ἡ δούλη καὶ νύμφη τοῦ Χριστοῦ Σοφία ἡ διάκονος...» Ἀλλαχοῦ ἀναφέρεται «Θεοδοσία ἡ Κουβικουλαρία³». Εἰς ἐπιγραφὰς ἀναφέρεται ὁ ναὸς τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἡ Νέα ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου.

Ο ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ΤΙΜΟΘΕΟΣ

¹ «Ὑπὲρ εὐχῆς (καὶ) ἀναπαύσεως Καλλιστράτου ὑποδιακ(όνου) ἀγ(ίας) Ἀναστάσεως.

² «Θήκη διαφέρουσα Θεοδούλῳ γενομένῳ θυρωρῷ τῆς ἁγίας τοῦ Χ(ριστοῦ) Ἀναστάσεως, καὶ Πέτρῳ Θεοσεβ(εοτάτῳ) θυρωρῷ τῆς αὐτῆς νιῶ αὐτοῦ.

³ Ἡ Ἱερουσαλήμ 1202.